

Mateja Pevec Rozman

Upanje za naravo in človeštvo: nekateri etični premisleki¹

Is there a Hope for Nature and Humanity: Some Ethical Consideration

Povzetek: Človeštvo se sooča z velikimi tehnološkimi in tehničnimi izzivi, ki dajejo človeku občutek nadzora nad življenjem; življenja zunaj nas (obvladovanje narave in naravnih pojavov, kolonizacija vesolja, vesoljsko rudarjenje ipd.) in svojega lastnega življenja² (preoblikovanje telesa, iskanje eliksirja večne mladosti ipd.). Čeprav se je človeštvo od samega začetka ukvarjalo s podobnimi vprašanji (kako razumeti in obvladati življenje), postajajo danes le ta, predvsem pa odgovori nanje, zastrašujoči in skrb vzbujajoči. Razvoj tehnike in tehnologije, predvsem biotehnologije, ki obljublja človeku življenje brez bolečine in malodane raj na zemlji, odpirajo mnoga etična vprašanja, s katerimi se razvojne družbe in korporacije po večini ne ukvarjajo, zahtevajo pa temeljit etični premislek.

Človek je postal gospodar narave, narava, naše okolje pa je vse bolj ranljivo in ogroženo. Danes govorimo o okoljski krizi (Harari 2019, 13), ki ne ogroža le narave; pravzaprav ogroža človeka samega. Človek s svojim potrošniškim načinom življenja bistveno prispeva k neugodnim klimatskim spremembam. V zgodovini planeta Zemlja so se klimatske spremembe sicer ves čas dogajale, a ta naravni tok ciklusov je zadnjih 200 let (od industrijske revolucije dalje) odločno pospešen. Živimo v paradoksnih situaciji, ko je človek postal žrtev in suženj lastnega napredka. Postavlja se nam vprašanje, ali smo na klimatske spremembe pripravljeni in kaj smo pripravljeni narediti, da bomo preživel in ohranili planet Zemljo za bodoče rodove.

V pričujočem prispevku uvodoma spregovorimo o odnosu med človekom in naravo in izpostavimo problematiko tega odnosa. Pogled v predizhodiščno si-

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa „Etično-religiozni temelji in perspektive družbe ter religiologija v kontekstu sodobne edukacije in nasilje“.

² K temu lahko prištejemo tudi prizadevanje transhumanizma, ki človeku pripisuje sposobnost, da preseže (transcendira) svoje sedanje stanje in doseže novo transhumano oz. posthumano stanje. Pri transhumanizmu je sedanj človek zgolj prehodna forma človeka, ki jo je treba transformirati in izboljšati v smeri novega človeka, pot za dosego tega cilja pa je znanstveni in tehnični razvoj. Znanost in tehnologija bi naj človeku pomagala povečati, okrepiti in intenzivirati njegove sposobnosti, da bi se tako preoblikoval v novo transhumano bitje. (Klun 2019, 589–592)

tuacijo, ko je bila narava zaupana človeku v varovanje in gospodovanje, in odmik od le-te, pomaga razumeti sedanje nezavidljivo stanje, v katerem se je znašlo človeštvo in planet Zemlja. Namen prispevka je pokazati, da so v sodobnem postmodernem času potrebna nova etična pravila, ki bodo zadevala človeške (medosebne) odnose in tudi odnos do celotnega stvarstva. Osrednja teza prispevka je v postavitvi nove etične perspektive, kot jo predlaga Hans Jonas, kjer se etika odgovornosti za drugega kot izvor moralnega čuta dopolnjuje z odgovornostjo do narave, ki ji je ponovno potrebno priznati njeno lastno bistvo in dostojanstvo. V spremenjenem odnosu do stvarnosti in aktivni solidarni odgovornosti vsakega posameznika in celotnega človeštva je moč iskati upanje za preživetje človeka, narave in bodočih rodov.

Ključne besede: človek, narava, ekologija, etika, odgovornost, globalizacija

Abstract: Humanity faces major technological and technical challenges that give a man a sense of control over life; life outside us (mastery of nature and natural phenomena, colonization of the universe, space mining, etc.) and one's own life³ (transformation of the body, search for the elixir of eternal life and youth, etc.). Although from the very beginning humanity has dealt with similar questions (how to understand and master life), today only these, and above all the answers to them, are becoming frightening and worrying. The development of technique and technology intervenes in the field of man and the human environment and opens many ethical issues, which development societies and corporations are mainly not dealing with but require thorough ethical consideration.

Humanity has become the master of nature, but nature and our environment are increasingly vulnerable and endangered. Today, we are talking about an environmental crisis (Harari 2019, 13) that threatens not only nature; it endangers man himself. With his consumer way of life, man contributes significantly to unfavourable climate change. In the history of the Earth, climate change has been happening all the time. Still, this natural flow of cycles has been decisively accelerated in the last 200 years (since the Industrial Revolution). We live in a paradoxical situation where man has become a victim and a slave to his progress. The question arises as to whether we prepare for climate change and what we are willing to do to survive and preserve planet Earth for future generations.

In the present article, we talk about the relationship between man and nature and highlight the issue of this relationship. Looking at the pre-initial situation, when nature entrusted to man in protection and domination, and moving away from it, helps to understand the current unenviable state in which humanity

³ To this can be added the efforts of transhumanism, which attributes to man the ability to transcend (transcend) his current state and achieve a new transhuman or—posthumous condition. In transhumanism, the present man is merely a transitional form of man, to be transformed and improved in the direction of the new man, and the way to achieve this goal is scientific and technical development. Science and technology help a man increase, strengthen, and intensify his abilities to transform himself into a new transhuman being. (Klun 2019, 589–592)

and the planet Earth found themselves. The purpose of this paper is to show that in modern, postmodern times, we need new ethical rules that will concern human (interpersonal) relationships and the relationship to the whole of creation. The paper's central thesis is setting a new ethical perspective, as proposed by Hans Jonas, where the ethics of responsibility for the other as the source of the moral sense complemented by a commitment to nature, which again needs to acknowledge its essence and dignity. In a changed attitude towards reality and active solidarity responsibility of each individual and the whole of humanity, it is possible to look for hope for the survival of man, nature and future generations.

Keywords: human, nature, ecology, ethics, responsibility, globalisation

1. Odnos človeka do narave

Živimo v času, ko je nemogoče spregledati, da je narava zaradi nepremišljenih posegov človeštva ranjena in vedno bolj ogrožena. Če so še do nedavnega obstajali dvomljivci v medsebojno vzročno povezanost človekovih aktivnosti (predvsem na področju razvoja industrije) in narave (globalnega segrevanja), obstajajo danes empirični dokazi, ki to povezanost potrjujejo. To dokazujejo tudi letošnji Nobelovi nagrajenci za fiziko,⁴ ki si delijo nagrado za študije o kaotičnih razmerah v sedanjem svetu in o človekovemu vplivu na podnebne spremembe. Dejstvo je, da človek prekomerno izkorišča naravne vire, uničuje gozdove in onesnažuje zrak, reke in morja. Naravni viri bodo kmalu izčrpani, v mnogih predelih sveta se soočajo s pomankanjem pitne vode, kvaliteta bivanja v svetovnih metropolah je zaradi onesnaženega zraka vse slabša. Ozonska luknja, topla greda, kisel dež, segrevanje atmosfere, taljenje ledenikov in še mnoge druge posledice napredka in razvoja sodobne civilizacije postavljajo pod vprašaj možnost bivanja in obstoja bodočih človeških rodov kot tudi obstoj planeta Zemlja.

Človek post tehnične industrijske družbe je ustvaril pogoje, ki ogrožajo njega samega in njegovo preživetje, zato se v sodobni družbi nahajamo v etični zagati, kako naj človek odslej pravzaprav živi in ravna (Juhant 1993, 125–126). Napredek in razvoj, ki se ne ozirata na človeka, nenadzorovano in prekomerno izkoriščanje narave in njenih virov, svoboda pri znanstvenem raziskovanju, ki ni omejena z etičnostjo in skrbjo za ohranitev človekovega dostojanstva, vse to lahko vodi v strašanske zlorabe, katerih posledice so lahko usodne in nepopravljive.

⁴ Nobelovi nagrajenci za fiziko v letu 2021 so: Japonec Syukuro Manabe (ZDA) in Nemec Klaus Hasselmann (Nemčija) za prelomna odkritja na področju »fizičnega modeliranja podnebja Zemlje, količinskega določanja variabilnosti in zanesljivega napovedovanja globalnega segrevanja« ter Italijan Giorgio Parisi (Italija) za odkritje »medsebojnega vplivanja motenj in nihanj v fizičnih sistemih od atomske do planetarne lestvice«. (The Nobel Prize Organisation 2021) Gre za odkritja, ki med drugim govorijo o identifikaciji podnebnega odtisa, ki ga pustijo tako naravne kot človeške aktivnosti ter ugotovitve, ki govorijo o tem, v kolikšni meri na podnebne spremembe vplivajo izpusti, ki jih je povzročil človek (STA 2021).

Na problematiko zlorabe moči in človekovih sposobnosti opozarja tudi Kongregacija za verski nauk v dokumentu „Dignitas personae“ (v slovenskem prevodu „Dostojanstvo osebe“) (2009, tč. 39):

»Vendar zgodovina človeštva pričuje, kako je človek v preteklosti zlorabljal in kako še vedno zlorablja moči in sposobnosti, ki mu jih je podaril Bog. S tem pospešuje različne oblike krivičnega razločevanja in zatiranja najšibkejših in najbolj nemočnih. Vsakodnevni napadi na človeško življenje, obstoj velikih območij revščine, kjer ljudje umirajo od lakote in bolezni, prikrajšani za intelektualna in uporabna sredstva, ki so v izobilju na voljo v veliko državah; tehnološki in industrijski napredek, ki ustvarja resnično tveganje za propad ekosistema; uporaba znanstvenih raziskav na področju fizike, kemije in biologije za namene vojskovanja; številne napetosti, ki še vedno delijo ljudstva in kulture; to je na žalost, zgolj le nekaj najočitnejših znakov, kako lahko človek zlorabi svoje sposobnosti in postane sam svoj najhujši sovražnik s tem, ko izgubi zavest o svojem veličanstvu in bistvenem klicu k sodelovanju pri božjem stvariteljskem delu.«

Človeku so podarjene moči, da bi soustvarjal zgodovino odrešenja, napačna uporaba ali zloraba podarjenih mu moči pa ni v skladu z Božjim in načrtom in lahko pomeni grožnjo človeku samemu, bližnjim in okolju oz. naravi. Človek namreč ne živi iz sebe in sam zase, človeško bivanje se »opira na tri med seboj tesno povezane temeljna razmerja: na odnos do Boga, do bližnjega in do zemlje« (LS, tč. 66), prav zemlja pa je zaradi človekovega neodgovornega ravnanja postala ogrožena, s tem pa tudi obstoj človeka.

Ko je človek kot subjekt mislil (si domišljal), da lahko obvlada vse in vsakogar, da lahko reši vse probleme tega sveta in lahko s svojimi tehnološkimi dosežki uresniči svoje sanje o raju na zemlji (Stres 1998, 17), ga je iz njegovega egocentričnega bivanja predramila realnost, ki se je izkazala za vse drugo kot domišljavo pričakovani raj na zemlji: človeka prizadene kriza osebne identitete, utrujen je od pehanja za dobičkom, izgublja se v potrošniški družbi in utaplja v smeteh. Preplavljata ga nelagodje in tesnoba, strah pred negotovo prihodnostjo in širjenjem novih bolezni (pandemije). Tudi narava in bivanjsko okolje se izkažeta kot tista, ki ju človek vendarle ne more popolnoma obvladati in nadzorovati. Narava je tista, ki se ne pusti obvladati in je tista, ki še vedno obvladuje človeka (čeprav jo človek ogroža), kar se kaže v vse pogostejših ekstremnih vremenskih pojavih (močno deževje, poplave in erozija nižinskih in obalnih predelov, orkanski veter, vročinski vali ipd.) Veliko težavo za človeka predstavljajo hitre podnebne spremembe, na katere se tako človek kot tudi druga živa bitja le s težavo prilagajajo.

2. Nova opredelitev odnosa med naravo in družbo

O odnosu človeka do narave spregovori nemški sociolog Ulrich Beck v svojem delu *Risikogesellschaft (Družba tveganja)*. Družbo dvajsetega stoletja označi kot ‚vulkan civilizacije‘, ki je tik pred izbruhom.

Beck pravi, da industrija pospešeno razgrajuje ekološke in naravne osnove življenja. V družbi se odvija nepojmljiva dinamika družbenega in političnega razvoja, ki nima primera v zgodovini. Ta zahteva novo definicijo odnosa med naravo in družbo. Konfrontacija narave in družbe je konstrukt 19. stoletja, ki izvira iz želje in namena, da bi človeštvo naravo obvladalo, toda ob tem jo hkrati prezre. Posledice tega prezrtja so jasne in očitne. V začetku 21. stoletja je narava zapostavljena in izčrpana. S tehnično-industrijskimi spremembami in uvajanjem tržišč širom sveta, z globalizacijo, je postala narava del industrijskega sistema. Globalizacija ima s svojimi znamenji⁵ mnogo učinkov in vpliva na vsako človeško bitje in tudi na naravo. Človeštvo kot celota se sooča z ekološkimi težavami (Žalec 2008, 9), rešitve pa vsekakor niso enostavne. Slovenski filozof Janez Juhant opozarja, da so v ozadju globalizacije predvsem ekonomski interesi (2008, 22) in zdi se, da je ekonomski dobiček v ospredju globalizacijskih premikov, kar zahteva previdnost. Dejstvo je, da je vpliv globalizacije na življenje ljudi in na naše okolje velik in se mu ni mogoče izogniti. Globalizacija se dotika vsakega človeka in vseh vidikov našega življenja (Lah 2008, 87), pospešeno pa vpliva tudi na onesnaženost in prekomerno izčrpavanje naravnih zemeljskih virov. Kaj se bo zgodilo z odnosi v družbi, z našimi medosebnimi odnosi in naravo? Kakšna prihodnost čaka človeštvo in naš planet?

V sedanjem globaliziranem svetu je težko predvideti nadaljnji razvoj dogodkov in njihov vpliv na človeka in naravo. Zaskrbljujoče dejstvo je, da ekološki odtis⁶ presega obnovitveno sposobnost Zemlje, konkretnije: človeštvo trenutno porabi 60 odstotkov več virov, kot jih je mogoče obnoviti, kar pomeni, da živimo tako, kot bi imeli na voljo 1,6 planeta (Varčujem z energijo 2020). Dejstvo je, da se mora onesnaževanje ustaviti ali vsaj zmanjšati, na novo moramo premisliti naš odnos do narave. Odvisnost od potrošnje in tržišča danes sicer na nov način pomeni odvisnost od narave, ta odvisnost tržnega sistema od narave pa postaja osnova življenja v industrijski civilizaciji (Beck 2001, 13–14). Beck trdi, da moramo končno priznati, da je narava *družba* in da je tudi družba narava. Gre za novo definicijo odnosa med naravo in družbo, za odnos, ki bistveno spremeni pogled na stvarnost. Tisti, ki danes govorijo o naravi kot o ne-družbi, govorijo v kategorijah nekega drugega obdobja, ki nima povezave z našo stvarnostjo. Narava, ki kroži in se izkorišča znotraj družbenega sistema, je postala politična celo v objektivnih rokah znanstvenikov. Kar znanost predpostavlja, meri in preverja, vpliva na izboljšanje ali poslabšanje zdravja, ekonomske interese, politične interese, lastniške odnose, odgovornosti ali pooblastila. Beck pravi, da se znanstveniki, ki danes preučujejo naravo, nahajajo v močnem politično-ekonomsko-kulturnem magnetnem polju. To nas navaja k misli, da so v pogojih podružbljene narave, naravne in tehnične znanosti postale »v številke odeta podružnica politike, etike, gospodarstva in pra-

⁵ Ekonomija prostega trga, zaposlovanje tuje in cenejše delovne sile, večja produktivnosti in dosegljivost dobrin, večja povezanost med ljudmi (internet), po drugi strani pa vedno večje razlike med revnimi in bogatimi, med bogatimi in revnimi narodi, potrošništvo, onesnaževanje, nacionalizmi, izginjanje tradicije, kulturne in religiozne dediščine. (Phan 2007)

⁶ Ekološki odtis je eden najbolj celostnih kazalcev trajnosti na področju okolja. Izraža porabo naravnih virov in obnovitveno sposobnost površin, ki jo prebivalstvo potrebuje za ohranjanje svojega načina življenja. Ekološki deficit nastane, če porabimo več od obnovitvene sposobnosti narava.

vosodja» (119). Za vse veje znanosti bo po Becku ključno spoznanje, da potrebujemo institucionalno podkrepljeno in zaščiteno moralno politično osnovo, da bi sploh lahko opravljalo kakšno koli veljavno raziskovanje. Predvsem pa je potrebno spremeniti miselnost ljudi, vzpostaviti bi morali etičen odnos do narave, jo spoštovati in jo skušati ohranjati, kjer je mogoče (Štaudohar 2021, 10). O resnosti težav sodobnega sveta spregovori tudi slovenski filozof Robert Petkovšek, ki opozori, da se je svet »v zadnjem stoletju globaliziral in dokončno ustvaril vse možnosti za samouničenje« (2014, 591). V tej situaciji po njegovem mnenju nobena od dosedanjih etik ne zadošča več, izjema je evangelijska etika odpovedi mimetični želji, ki jo človek nosi v sebi. »Samo evangelijska etika je zmožna človeka rešiti pred apokaliptičnim samouničenjem.« (591)

Svet se je v zadnjem stoletju močno spremenil in človek je ustvaril vse možnosti za samouničenje. V tej novi situaciji smo pred resno dilemo, katera etika je še lahko ustrezna pri reševanju nastalega stanja, zagotovo pa se mora človeštvo odpovedati prekomernemu izkoriščanju in egoističnemu zadovoljevanju zgolj osebnih potreb; potrebno bi se bilo vrniti na začetke človekovega samozavedanja, ko mu je bila narava podarjena kot vir življenja in zaupana v varovanje.

3. Pred-izhodiščna situacija (izročilo Svetega pisma)

V Svetem pismu je v prvem poročilu o stvarjenju zapisano, da Bog ustvari človeka po svoji podobi in mu zaupa, naj si podvrže zemljo (1 Mz 1,28) in gospoduje nad njo (1,26) v drugem poročilu o stvarjenju pa je dodano še, naj človek edenski vrt obdeluje in varuje (2,15). Človek se razlikuje od drugih ustvarjenih bitij in ima privilegij, da je edinstven in se dviga nad vso zemljo; človek je vrh stvarjenja in vrh vidnega stvarstva. S tem, ko je Bog vzel človeka in ga postavil v edenski vrt, da bi ga obdeloval in varoval in mu dal oblast nad deli Božjih rok in vse položil pod njegove noge (Ps 8,6-9), je človeka postavil v izjemen položaj. Ta izjemen položaj človeka ni le v tem, da je ustvarjen po Božji podobi (1 Mz 1,26-27) temveč v tem, da je, kot beremo v Pastoralni konstituciji o Cerkvi v sedanjem svetu:

- edino bitje, ki ga je Bog ustvaril zaradi njega samega (CS, tč. 24) in
- je postavljen za gospodovalca nad vsemi zemeljskimi stvarmi; za človeka je ustvarjeno vse stvarstvo (CS, tč. 12).

Poseben položaj človeka se razodeva tudi v njegovi nalogi, ki mu jo je Bog zaupal in to je obdelovanje in varovanje edenskega vrta. Človekovo gospostvo govori o tem, da ima človek oblast nad vsem stvarstvom⁷ in da s kraljevsko močjo vlada vsemu, kar je Bog ustvaril (Strehovec 2007, 134). Toda antropocentričen pogled na svet je Svetemu pismu tuj, govorimo o teocentričnem pogledu. Govorimo lahko o moči odgovornega gospodovanja nad stvarstvom, ki izhaja iz človekove de-

⁷ »Dal si mu oblast nad deli svojih rok, vse si položil pod njegove noge: vse ovce in goveda, in tudi poljske živali, ptice neba in ribe morja, vse, kar se giblje po morskih stezah.« (Ps 8,7-9)

ležnosti na božji moči in je znamenje slave in časti, ki ju je človek prejel od Stvarnika (EV, tč. 42). Gospodovati tako ne pomeni ravnati s stvarstvom kot bi želeli, temveč zanj skrbeti. Zato je človek tudi odgovoren Bogu za svoje ravnanje z naravo in živimi bitji v njej (Singer 2003, 202). »Človek, poklican, da obdeluje in varuje vrt sveta (1 Mz 2, 15), ima posebno odgovornost nad območjem življenja, oziroma nad stvarstvom, ki ga je Bog postavil v službo njegovega osebnega dostojanstva, njegovega življenja: v odnosu ne samo na sedanost, temveč tudi na prihodnje rodove.« (EV, tč. 42) Človek je poklican k odgovornosti, ki izključuje kakršno koli samovšečno držo superiornosti ali domišljavo prepričanje, da mu je kot človeku vse podrejeno in podvrženo.⁸ Prav nasprotno: odgovornost se nanaša na tukaj in sedaj in vključuje misel na jutri, misel na to, kako bodo naša človeška dejanja danes vplivala na življenje (narave in bodočih rodov) jutri.

O krhkosti narave in človeka, o človekovi odgovornosti ter o premisleku in skrbi za naš skupni dom, razmišlja papež Frančišek v okrožnici „Laudato si“ („Hvaljen, moj Gospod“), ki jo lahko poimenujemo okoljska okrožnica. V njej papež izpostavlja človekovo neločljivo povezanost s stvarstvom in razmišlja o pomenu gospodovanja nad stvarstvom. Nanašajoč se na Asiškovo pojmovanje zemlje kot naše sestre, papež Frančišek poudarja, da je narava zaradi našega napačnega pojmovanja gospodovanja (ki se je sprevrglo v ropanje), izčrpana in opustošena (LS, tč. 2), zato jasno poziva vso človeško družino k skupnemu iskanju vzdržnega in celostnega razvoja (LS, tč. 13), da bi naš skupni dom zavarovali.

V okrožnici papež Frančišek kritično opozarja, da ustvarjenost po božji podobi in dejstvo, ki izhaja iz svetopisemske pripovedi o stvarjenju (1 Mz 1,28), ne pomeni polne prevlade nad drugimi ustvarjenimi bitji. Drugo poročilo o stvarjenju govori o obdelovanju in varovanju edenskega vrta (2,15), pri čemer se obdelovanje nanaša na oranje ali prekopavanje zemlje, varovati pa pomeni »ščiliti, negovati, braniti, ohranjati, čuvati. To vsebuje razmerje odgovorne vzajemnosti med človekom in naravo. Vsaka skupnost naj prejema od obilja zemlje, kar potrebuje za lastno preživetje, a je tudi dolžna varovati in zagotavljati trajnost njene rodovitnosti za prihodnje rodove.« (LS, tč. 67)

Pri tem velja izpostaviti papeževu preferenčno opcijo za uboge, ki jo umeša v okvir t. i. celotne ekologije. Izhodiščna ideja celotne ekologije je v medsebojni povezanosti vsega (čas in prostor, narava in družba, človek in okolje, gospodarstvo in politika) (tč. 138–139; 141), kar pomeni, da je potrebno pri reševanju okoljske krize reševati tudi družbeno in obratno. Skrb za varstvo narave in stvarstvo tako ne more biti ločena od skrbi za uboge in za celotno družbo, prav tako pa mora skrb za človeka in boj proti revščini vključevati skrb za naravo (tč. 139), ki jo je potrebno ohranjati za bodoče rodove, saj »zemlja, ki smo jo prejeli, pripada tudi njim, ki bodo prišli« (tč. 159). Ali je sodobni človek še zvest svetopisemskemu izročilu?

Prevladujoča značilnost sodobnega sveta je bil gospodarski, znanstveni in tehnološki proces globalizacije. Pod tem vplivom so tudi kulturne in moralne vredno-

⁸ S tem, ko človek nad seboj ne priznava več nobene oblasti, temveč vidi le samega sebe, se začenja uničevanje stvarstva (LS, tč. 6).

te doživele globoko preobrazbo, kar je spodbudilo nov znanstveni, tehnični in gospodarski napredek. Gospodarstvo, znanost in tehnologija so prevladali nad kulturnimi, tradicionalnimi in moralnimi vrednotami. Vsi vidiki (post)moderna življenja (sodobna politika in etika) so pod prevlado zakonov svetovnega trga. (Petkovšek 2008, 59) Sodobni človek se znašel v vrtincu nakupovanja, »potrošniška obsedenost je primer, kako tehnično-gospodarski vzorec vpliva na posameznika« (LS, tč. 203). Gospodarstvo išče najboljše rezultate (dohodek) z najmanjšimi vložki⁹, kar pomeni, da moralne in etične vrednote ne igrajo primarne vloge pri odločanju, kako živeti in kako ravnati z naravo.

V tem smislu lahko trdimo, da postmoderni človek (sodobni človek) ni več zvest božjemu naročilu, naj skrbi za ves ustvarjen svet. Sodobni človek ne razume več pravilno pomena besede *gospodovati*. Gospodovati ne pomeni izkoriščati do skrajnih meja možnega temveč varovati. Dober gospodar je tisti, ki skrbi za svoje premoženje in ga obrača tako, da ga ohranja in povečuje njegovo vrednost. Moder gospodar varuje svoje imetje. Narava ni nikogaršnja last, toda človeku je zaupana v varstvo. Zato jo je človek kot odgovorno bitje dolžan zaščititi in skrbeti zanjo. »Človek je prav zaradi svojega edinstvenega dostojanstva in obdarjenosti z razumom poklican k spoštovanju stvarstva in njegovih notranjih zakonov, kajti »Gospod je z modrostjo postavil zemljo« (Prg 3,19).« (LS, tč. 69)

Ali je narava danes še varna pred človekom? Težko bi odgovorili pritrdilno. Sodobni človek, ki hlata¹⁰ po imetju, se je precej oddaljil od tradicionalnih vrednot, tudi od Božjega naročila, naj gospoduje nad naravo. Po drugi strani tudi narava vrača udarec. Nasilje, ki ga človek izvaja nad naravo, mu je začelo groziti. Poplave, ozonska luknja, segrevanje planeta ... vse zlo, storjeno proti naravi se vrača človeku kot protiudarec, ki ga mnogokrat v določenih predelih sveta človeštvo ne more več prenesti (preživeti). Zato se še posebej močno v tem času zastavlja vprašanje, kakšna etična načela naj odslej uravnavajo človekovo razmerje do okolja. In posledično: kakšen status naj ima okolje, da bomo zavzeli do njega resen in odgovoren odnos.

4. Človekova etična odgovornost za naravo

Priznati moramo, da vprašanje odgovornega ravnanja z naravo ne zadeva toliko narave same, temveč predvsem človeka: kaj bomo pustili za prihodnje generacije in ali bo obstoj prihodnjih rodov zaradi nas in našega delovanja še sploh mogoč? Če nimamo pri vseh naravovarstvenih akcijah pred očmi predvsem človeka, njegovega dostojanstva in dostojanstva vsega ustvarjenega, lahko vsa ‚green-peace‘

⁹ Papež Frančišek v okrožnici „Laudato si“ zapiše, da je načelo maksimiranja dobička, ki običajno spregleda drugačno gledanje, v bistvu popačenje pojma gospodarstva. Navede primer krčenja gozda, ki povečuje proizvodnjo, in opozori, da nihče v ta obračun ne šteje izgub, ki nastanejo zaradi opustošenja tal, uničenja biotske raznovrstnosti ali večje onesnaženosti, kar ni etično. (LS, tč.195)

¹⁰ V tem smislu lahko trdimo tudi, da postmoderni človek (sodobni človek) posledično ni več zvest božjemu naročilu, naj ne ‚hlata‘ po imetju drugega, ki je vsebovano v deseti Božji zapovedi (po Judovskem štetju). V Svetem pismu ‚želja po imetju‘, ‚posedovanje‘, sama po sebi ni grešna, v kolikor ne postane edino merilo in cilj človeškega življenja in ravnanja (Skrjalovnik in Matjaž 2020, 505–518).

prizadevanja izzvenijo kot zgolj romantično nostalgichen klic. Splošno etično načelo namreč zahteva, da ne iščemo zgolj tega, kar je dobro za nas, temveč tudi to, kar je dobro za drugega in drugih stvari (stvarnosti).

Moderna doba, v kateri se je začel razmah industrializma in tehnološkega razvoja, je do narave zavzela odnos ‚lastnika‘, ki ima pravico, da si naravo podjarmi in se z njo čimbolj okoristi. Ker je narava začela vračati udarec, se je človek postmodernizma »stresnil« in postal občutljiv za ekološko problematiko. Za spremenjen odnos do narave ni dovolj strah pred nevarnostjo ekološke katastrofe in s tem (samo)uničenja človeka. Postmodernizem nas sicer res navaja k drugačnemu pojmovanju narave, kot so ga zavzemali prejšnji sistemi (npr. marksistična ideologija je poudarjala nadvlado človeka nad naravo v smislu neomejenega izkoriščanja naravnih dobrin), zato bo najprej potrebno spremeniti odnos do sebe in premisliti katere vrednote so tiste, ki resnično osmislijo življenje in dajejo kvaliteto bivanja. Slovenski filozof Anton Stres meni, da dokler bodo ljudje videli smisel življenja v čim večji potratu in porabi in vsesplošnem uživanju, kjer si lahko človek privošči čim več, se odnos do narave ne bo bistveno spremenil (1993, 13).

5. Nova etična perspektiva

Dosedanja etika je temeljila na predpostavkah, da je stanje človeka, ki mu je po naravi dano, enkrat za vselej postavljeno in da se na tej osnovi lahko zlahka in gotovo ugotovi, kaj je dobro za ljudi. Doseg človeškega delovanja in posledično doseg človekove odgovornosti je ozko omejen. Hans Jonas, filozof nemškega rodu dokazuje, da te predpostavke danes ne veljajo več in da je potrebno zgoraj navedeno postaviti v odnos s človeškim moralnim položajem. Vsebina človeškega delovanja se je namreč zaradi razvoja znanosti in tehnike povsem spremenila. Posledica te spremembe se mora nujno odražati tudi znotraj etike. Gre za povsem novo dimenzijo značaja etike, ki ni bila predvidena v stališčih in kanonih tradicionalne etike (Jonas 1990, 13). Človek s svojo močjo nasilno prodira v kozmični red, izvaja obširno invazijo na različna področja narave; pojem civilizacije je postal drugi izraz za nasilje nad naravo. Problem sodobnega načina civiliziranja je, da bodo glavne posledice vidne šele v prihodnosti in le delno že danes. Nova etika ne sme obsegati zgolj odnosa človeka z njim samim in do drugih ljudi, ampak njegov odnos do celotnega stvarstva, v katerem se je rodil. Da lahko etiko na novo definiramo, je potrebno naravi priznati njeno dostojanstvo, hkrati pa je potrebno naravi priznati njeno lastno bistvo.¹¹

Sodobna etika ne more več iskati in utemeljevati norm, ki bodo urejale zgolj medčloveške odnose, temveč mora najti ustrezne rešitve pri opredeljevanju tega, kar je dobro tudi za druge stvari, celotno stvarstvo. Človek ne more biti odgovoren zgolj zase in za drugega, temveč tudi za svet, ki mu je zaupan v odgovorno ravnanje.

¹¹ Papež Frančišek v „Laudato si“ vabi, da »tudi drugim živim bitjem priznavamo, da imajo lastno vrednost pred Bogom in ga »s svojim preprostim obstojem hvalijo in slavijo,« kajti Gospod se veseli svojih del (Ps 104, 31)« (tč. 69).

Leta 1979 je Jonas izdal svojo najodmevnejšo knjigo *Das Prinzip Verantwortung (Načelo odgovornosti)*, s katero je »bistveno prispeval k razširitvi ekološke zavesti in opozoril na dolgoročne posledice sodobnega načina življenja« (Globokar 2019, 616). Knjiga je med publiko uspešno razširila morečo zavest o ogroženosti naravnega okolja. V tem delu je opozoril na podiranje naravnega ravnovesja, na katerem je utemeljen obstoj vseh živih bitij. Nov način razmišljanja spodbode zavest o moči, ki jo je današnji človek sposoben pokazati v odnosu do obkrožajoče narave. Jonas predvsem zanimajo t. i. miroljubni posegi v naravo, ki na videz služijo le napredku in izboljšanju kvalitete življenja, v resnici pa imajo dolgotrajne in predvsem trajne škodljive posledice za celotno naravo. Jonas se sprašuje, kaj to pomeni za obstoječe pojmovanje etičnega obnašanja. Ali so dovolj tradicionalne etične vrednote, kot ljubezen do bližjega, poštenje, empatija ipd.? Gotovo le-te ne zadoščajo za rešitev tega problema. Problem, ki nastane v prihodnosti kot posledica današnjih dejanj (moči nad obvladovanjem narave), ni rešljiv z naborom etičnih dejanj, ki učinkujejo le na današnji trenutek. Nabor etičnih dejanj je potrebno razširiti in jim tako podaljšati ‚rok uporabe‘. Jonas pravi, da je potrebno ljudem ‚vcepi-ti‘ ustrezno količino strahu, da bi se zavedeli resnosti položaja. Bodoče posledice sedanjega ravnanja z naravo je potrebno predstaviti zelo nazorno in v največjem možnem obsegu. Človeku, ki nima takšnega občutka strahu, je nemogoče zaupati našo skupno usodo.

Odgovornost je kompleksen pojem. Ne nanaša se zgolj na posledice določene-ga ravnanja ali dejanja, temveč se razprošira na to, kar je potrebno storiti: »Pr-venstveno nisem odgovoren za svoje obnašanje in posledice tega obnašanja, tem-več za stvar, ki ima pravico do mojega delovanja.« (1990, 133) Tako se na primer odgovornost za dobrobit drugih razteza ne le na namene dejanj v smislu moralne dopustnosti, ampak zavezuje k ravnanju, ki ni usmerjeno v noben drug namen. Biti ‚odgovoren za‘ pomeni biti odgovoren za to, kar je zunaj mene, in vendar v delnem področju mojih moči in pristojnosti. Stvar postane moja, ker je moja moč vzročni odnos prav do te stvari. Moč postane objektivno odgovorna za to, kar ji je zaupano. (134) V kontekstu Jonasovega pojmovanja odgovornosti, ki se nanaša tudi na to, kar bi morali narediti za neko stvar, misli predvsem na odgovornost za prihodnost, za potomstvo. Odgovorni smo predvsem naravi in bodočim genera-cijam. Odgovornost je za Jonasa neregipirano razmerje (136), podobno, kot pri Levinasu. Prezeti odgovornost pomeni, da ne pričakujemo povračila za neko uslu-go ali dejanje skrbi. In na tem mestu pridemo do radikalnega premika. Jonas kot osebo, kot drugega, ki mu namenimo odgovornost, pojmuje tudi naravo. Jonas se vpraša: »Ali je pri tem dejstvu, da ‚se me drugi tiče‘, pomembno, da se jaz sam v tem prepoznam?« (1997, 233–234). Problem je v dokazovanju tega, kako nas to vse zadeva. Ni dovolj, da nekaj vzamemo le na znanje, temveč se moramo tudi ustrezno odzvati.

Potrebno je torej ravnati tako, da posledice naših dejanj ne bodo ogrozile do-stojnega obstoja človeške vrste na Zemlji. Zato potrebujemo etiko solidarne od-govornosti, ki bo danes »nadela uzde galopirajočemu napredku« (1990, 310). Toda Jonasu ne gre le za preživetje človeške vrste in njegovega naravnega okolja, ampak

je zanj pomembno, da narava (zopet) dobi svoje lastno bistvo in njej lastno dostojanstvo. Človeška vrsta mora nanjo gledati s spoštovanjem. Ker je v miselnosti modernega človeka narava izgubila to dostojanstvo, se je pojavila grozeča nevarnost za propad naravnega okolja in človeka.

Ideja o lastnih pravicah in lastnem bistvu narave je v pojmovanju zahodne civilizacije (za razliko od nekaterih ostalih civilizacij, npr. indijanska ljudstva v Ameriki) povsem tuja. Drugače je urejeno pojmovanje človeka. Le-ta se rodi z njemu lastnim dostojanstvom; človeku so določene pravice že prirojene in niso od nobene družbe podarjene. Ta posebnost človeške vrste ima za posledico pojmovanje o privilegiranem položaju človeka na Zemlji, o človeku, ki je prvi med bitji na Zemlji. Človek postane iztrgan iz narave in mu pripada absolutna vrednost. Tak privilegiran položaj postane jedro problema; postane glavni krivec za sedanjo ogroženost narave. Narava služi za zadovoljevanje človekovih interesov. Takšno stanje so pomagale vzpostaviti naravoslovne in tehnične vede, katerih razvoj je naravo dokončno oddaljil od priznanja njenega lastnega bistva. Jonas zavzame stališče, da bistvo in pravice ne pripadajo le ljudem, ampak tudi ostalim bitjem narave. Naravo je potrebno varovati, ker ima lastno pravico do obstoja. Jonas poizkuša priti do takšne teorije narave, ki bi omogočila, da etične norme ravnanja z njo izvedemo iz nje same (iz njenega bistva), ne da bi bilo potrebno sklicevanje na Boga ali subjektivne vrednote. Jonas vztraja na možnosti naravoslovno utemeljene etike. Prav tako pa je potrebno vnesti te ideje v ustrezno zakonodajo.¹²

Med drugim Hans Jonas razmišlja:

»Pogosto me sprašujejo tole: »Odgovoren si samo *pred* nekom; *pred kom* smo torej odgovorni? Na to bi lahko odgovoril: pred rodovi. Če pa mi ugovarjajo, češ da prihodnji rodovi ne bodo obstajali in torej ni nikogar, pred komer bi bili odgovorni, je moj odgovor naslednji: odgovorni smo pred bitjo. /.../ Nagibam se k ideji, da znanstveno razumevanje tistega, kar se dogaja v vesolju in pa kozmologija, ki iz tega izhaja, nimata zadnje besede. Nasprotno: iz biti, kolikor je preizkušena v vseh svojih razsežnostih, izhaja dolžnost. /.../ Etika je lahko utemeljena na neki ontologiji, na določenem mišljenju biti.« (1997, 230).

Utemeljitev dolžnosti bi po Jonasovem mnenju lahko prinesla le celotna teorija biti, iz katere bi izhajale vse potrebne etične zahteve. Jonas skuša pokazati, da je »človek odgovoren za sprejetje odgovornosti za bit. Odgovornost razume kot povezavo med človekovo svobodo in vrednostjo biti.

¹² Rešitve po njegovem ne ponujata ne zahodni demokratični večstrankarski politični sistem (ki je preveč razdrobljen za pridobitev širokega konsenza, ki bi bil potreben za takšne korake), ne totalitarni politični sistem. Jonas tudi ne najde odgovora na vprašanje – kaj bi ljudi pripravilo do odločitve za takšno spremembo življenjskega sloga, ki bi omejila pretirano razkošje, ki uničuje naravno okolje. Kakšna politika bi volivce pripravila do tega? Zaveda se, da nazaj ni mogoče. Ljudje sploh več ne bi mogli preživeti brez sedanjega načina življenja! Čeprav nas sodobni trenutek že navaja k temu, da se bomo morali navaditi na skromnejši način življenja (na to nas je posebej opozorila tudi epidemija koronavirusa, ki je za nekaj časa zaustavila kolesje gospodarstva), bo potreben resen premislek, in tudi dejanja, v zvezi z omejitvijo nebrzdane in pretirane potrošnje.

/.../ Zadnji vzrok za prevzem odgovornosti za bit Jonas najde v človekovi sposobnosti za odgovornost. Golo dejstvo, da človek *lahko* prevzame odgovornost za nekaj, po njegovem prepričanju že vsebuje obvezo, da jo tudi prevzame.« (Globokar 2019, 618) Tako bi morala filozofija po Jonasovem prepričanju »nekaj storiti, da bi po možnosti pospeševala pravično ravnanje« (1997, 230).

Glavi razlog za ogroženost okolja vidi Jonas v udobnem načinu življenja, ki je gibalo ali vsaj želja vseh sedanjih človeških družb. Edina rešitev je v slovesu od takšnega načina življenja¹³. Jasno je, da so tovrstne ideje danes nekoliko utopične. Pravilna smer razvoja dogodkov bi bila zmerna sprememba načina življenja. Sredstvo za doseganje tega cilja je predvsem pogovor – dialog. Ne gre le za preživetje človeštva, temveč predvsem za človeka dostojno življenje; to pa je veja, ki si jo žagamo s potrošniškim načinom življenja in izkoriščevalskim pogledom na okolico.

6. Sklepne misli: etična kultura in etika odgovornosti kot rešitev za človeštvo in naravo?

Če se želi človeštvo izogniti katastrofalnim posledicam, ki mu pretijo zaradi neodgovornega ravnanja, če želi ohraniti naravo čim bolj neokrnjeno (kolikor je to sploh še mogoče) tudi za bodoče rodove, mora nujno premisliti svoje ravnanje, obstoječe etične norme ustrezno dopolniti in tako preoblikovane praktično uporabiti v družbenem življenju. Potrebno je, da se v ljudeh, v vsakem posamezniku, prebudi ekološka zavest, pri čemer je lahko v veliko pomoč razvijanje ekološke duhovnosti, h kateri nas spodbuja papež Frančišek v „*Laudato si'*“ (Platovnjak 2019, 80–86). Človek mora spoznati svojo povezanost in odvisnost od narave ter spoštovati njene zakonitosti. Človek se mora odpovedati želji po lagodnem življenju, ki za doseg tega dopušča uporabo vseh sredstev. Tudi narava mora imeti status drugega in ne sme biti sredstvo za doseg tega cilja. Skušnjava posedovati čim več ali celo vse stvari je skušnjava sodobnega človeka, ki v viharju postmodernih časov pravzaprav išče samega sebe in zmotno misli, da se bo našel, če bo posedoval stvari. Lahko bi rekli, da zmedeni sodobni človek ponovno stoji pred dilemo *imeti* ali *bit* (*haben* oder *sein*). Slovenski filozof Edvard Kovač se v svoji knjigi *Oddaljena bližina* preroško sprašuje, ali posedovati stvari, vse stvari, še sploh pomeni živeti. »Zagotoviti si življenje z oblastjo nad vsem svetom, ne oziraje se na srečo drugih, ali je to še življenje?« (2000, 27) Zagotovo ne.

Kako se torej zaščititi pred samodestrukcijo in kako zaščititi naravo pred popolnim propadom? Kako živeti, da bo naše življenje res dostojanstveno in da pri ureničenju samih sebe ne bomo ogrožali drugega in narave kot našega drugega?

¹³ Za spremembo življenjskega sloga se zavzema tudi papež Frančišek v okrožnici „*Laudato si'*“ in opozarja na družbeno odgovornost porabnikov. Nakupovanje ni le ekonomsko, ampak tudi moralno dejanje, vprašanje uničevanja okolja obtožuje obnašanje vsakega posameznika. Zato je potrebno preseči individualizem, da bo mogoče vzpostaviti drugačen, alternativen slog življenja in bo mogoča tudi bistvena sprememba družbe. (LS, tč. 206-208)

Skupaj z Aristotelom lahko zavzamemo stališče, da je potrebno živeti v skladu z vrlinami, krepostmi, kar pomeni, ravnati, kot bi ravnal moder človek; moder človek pa bi ravnal v skladu z razumom in tako kot je prav (Pevec Rozman 2009, 72–73). V soočanju z okoljsko krizo to pomeni, da je prav, da človek prevzame odgovornost ne le za svoja dejanja ampak tudi za drugega (naravo) in za bodoče rodove. S takšno držo odgovornosti bo človek pokazal in upravičil svoje dostojanstvo. Živeti in delovati je potrebno odgovorno, skrbeti za vse tiste in vse tisto, kar potrebuje zaščito zaradi svoje ranljivosti (Grmič 1996, 287). Morda je lahko to tudi pot odkrivanja dobroti, ki jo je Bog Stvarnik vtisnil v vse stvarstvo, in nas vabi, da bi jo odkrili in zaživel v vseh razsežnostih življenja, tudi v odnosu do stvarstva, ter začeli zavestno razvijati kulturo dobrote (Platovnjak 2017, 84–89), ali kot je dejal matematik in fizik Albert Einstein, brez etične kulture ne bo rešitve za človeštvo (1956, 39), in dodajmo, niti za naravo.

Kratice

CS – Koncilski odloki 2004 [pastoralna konstitucija O Cerkvi v sedanjem svetu / *Gaudium et spes* (1965)].

EV – Janez Pavel II. [*Evangelium Vitae*].

LS – Francišek 2015 [*Laudato si'*].

Reference

- Beck, Ulrich.** 2001. *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Einstein, Albert.** 1956. *Moj pogled na svet*. Zagreb: Izvori.
- Francišek.** 2015. Hvaljen, moj Gospod [*Laudato si'*]. Cerkveni dokumenti 149. Ljubljana: Družina.
- Globokar, Roman.** 2019. Normativnost človeške narave v času biotehnološkega izpopolnjevanja človeka. *Bogoslovni vestnik* 79, št. 3:611–628.
- Grmič, Vekoslav.** 1996. Ekološka etika. V: Ludvik Toplak, ur. *Profesionalna etika pri delu z ljudmi*. Maribor: Univerza v Mariboru.
- Harari, Yuval Noah.** 2019. *21 nasvetov za 21. stoletje*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Janez Pavel II.** 1995. Evangelij življenja [*Evangelium Vitae*]. Cerkveni dokumenti 60. Ljubljana: Družina.
- Jonas, Hans.** 1990. *Princip odgovornost: Pokušaj jedne etike za tehnološko civilizacijo*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- — —. 1997. Od gnoze k načelu odgovornosti. 2000: *revija za krščanstvo in kulturo*, št. 99/100/101:221–235.
- Juhant, Janez.** 1993. Človek – temelj etike? *Bogoslovni vestnik* 53, št. 1/2:125–134.
- — —. 2008. Is a Globalized Ethics Possible? V: Juhant in Žalec 2008, 33–58.
- Juhant, Janez, in Bojan Žalec, ur.** 2008. *Surviving Globalization: The Uneasy Gift of Interdependence*. Münster: Lit Verlag.
- Klun, Branko.** 2019. Transhumanizem in transcendenca človeka. *Bogoslovni vestnik* 79, št. 3:589–600.
- Koncilski odloki.** 2004. Ljubljana: Družina.
- Kongregacija za verski nauk.** 2009. Dostojanstvo osebe [Dignitas Personae]. Cerkveni dokumenti 125. Ljubljana: Družina.
- Kovač, Edvard.** 2000. *Oddaljena bližina*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Lah, Avguštin.** 2008. The Importance and the Role of Theology in Globalisation. V: Juhant in Žalec 2008, 87–94.
- Petkovšek, Robert.** 2008. Christianity In The Global World. V: Juhant in Žalec 2008, 59–74.
- Pevec Rozman, Mateja.** 2009. *Etika in sodobna družba: MacIntyrejev poskus utemeljitve etike*. Ljubljana: Nova revija.

- Phan, Peter C.** 2007. Foreword. V: Daniel G. Grody. *Globalisation, Spirituality and Justice*. New York: Orbis Books, xv. Navaja Juhant 2008, 21.
- Platovnjak, Ivan.** 2019. The ecological spirituality in the light of Laudato si. *Nova prisutnost* 17, št. 1:75–91.
- — —. 2017. Goodness and health: the culture of goodness. *Synthesis philosophica* 32, št. 1:79–92.
- Singer, Peter.** 2003. *Praktična etika*. Zagreb: Kru-Zak.
- STA.** 2021. Nobelova nagrada za fiziko za razumevanje kompleksih fizičnih sistemov. Siol.net, 5. 10. <https://siol.net/novice/svet/nobelova-nagrada-za-fiziko-za-razumevanje-kompleksnih-fizicnih-sistemov-562910> (pridobljeno 6. 10. 2021).
- Strehovec, Tadej.** 2007. *Človek med zarodnimi in izvornimi celicami: Etični vidiki raziskav na človeških izvornih celicah*. Znanstvena knjižica 12. Ljubljana: Založba Brat Frančišek.
- Stres, Anton.** 1993. Možnosti in prepadi postmodernizma. V: *Postmoderna in živo izročilo*, 7–25. Ljubljana: Medškofijski odbor za študente.
- — —. 1998. *Zgodovina novoveške filozofije: Predstavnik glavni smeri*. Priročniki Teološke fakultete 15. Ljubljana: Družina.
- Štaudohar, Irena.** 2021. Miselnost ljudi glede okolja se v zadnjih letih spreminja, politika pa temu ne sledi [intervju z novoizvoljenim rektorjem ljubljanske univerze dr. Gregorjem Majdičem]. *Delo*, 19. 6. Sobotna priloga.
- The Nobel Prize Organisation.** 2021. The Nobel Prize in Physics 2021. NobelPrize.org, 6. 10. <https://www.nobelprize.org/prizes/physics/2021/press-release/> (pridobljeno 6. 10. 2021).
- U. R.** 2020. Poraba naravnih virov drastično presežena tudi v Sloveniji. Varčujem z Energijo, 7. 10. <https://www.varcevanje-energije.si/ekoloska-zavest-cloveka/poraba-naravnih-virov-dra-sticno-presezena-tudi-v-sloveniji.html> (pridobljeno 2. 8. 2021).
- Žalec, Bojan.** 2008. Introduction: The Uneasy gift of Interdependence. V: Juhant in Žalec 2008, 9–21.